

פרק עשרים: יסוד המעלה

יסוד המעלה נוסדה על ידי נציגי 24 משפחות, רובן ממזריץ' שבאוקראינה, בסמוך לימת החולה.⁵³⁶ מדובר היה ב-16 פדאן (כ-2,200 דונם), שהיו מחצית משטח הכפר איזבד, ונרכשו בשנת תרל"ב (1872) על ידי משפחת עבו מצפת, ועובדו מאז על ידי אריסים ערבים ושני אחים יהודים, שלמה ושאל מזרחי, שהתגוררו לסירוגין במבנה בודד במקום.⁵³⁷ ב'י' בכסלו תרמ"ד קנו נציגי האגודה את האדמות מידי הרב יעקב חי עבו מצפת, שכללו גם מחסן מאבן ומטע, וחילקו אותן ל-24 חלקות, שאמורות היו להתחלק בין 16 המשפחות.⁵³⁸ בפועל, הגיעו ארצה החל מאדר תרמ"ד (מרץ 1884) 6 משפחות ממזריץ' ואליהם הצטרפה משפחת מזרחי.⁵³⁹ המתיישבים החלו להרחיב את המטע הקיים ונטעו בו עצי פרי רבים,⁵⁴⁰ וכן זרעו ירקות ותפוחי אדמה, בעלות של כ-2,000 פרנק. בנוסף, עובדה אדמת הפלחה, בשלב ראשון באמצעות אריסים ערבים.⁵⁴¹ אולם למרות שהשטח

536. מחלק מהמקורות משמע שהאגודה כללה אמנם למעלה מ-20 משפחות, אולם בפועל, מחוסר אמצעים, רק 16 משפחות מתוכן היו שותפות ברכישה (ראו ספר מזריטש, עמ' 104; כתבים, 670). מכל מקום במסמך רשמי שנחתם בבית הדין בצפת ב' בסיון תרמ"ד. מצויין במפורש שיש "ארבעה ועשרין שותפים כפי השטר שותפות שביניהם וכעת כאשר לע"ע [לעת עתה] לא באו לכאן רק ששה בע"ב [בעלי בתים] מהשותפים הללו" (סה"ל V55/17; איס"ה A11-006, מסמך 2).

537. ראו לעיל שער שלישי, הע' 25. מקורות שונים מזכירים 1,920, 2,200 או 2,400 דונם. נראה שרובם תירגמו את מידת הפדאן לדונמים, שנעה בדרך כלל בין 120-150 דונם. מידת 2,200 דונם הוזכרה גם על ידי פקיד הברון, בן-שימול שרשם את הקרקע ברשויות (כתבים, 1211). וראו במכתב פינסקר לפינס, מכ"ז בתמוז תרמ"ח: "אבקש את כבודו להודע אצל ה' בן-שמעון [בן-שימול] כמה דונם בצמצום יש באדמה ההיא (כי רגילים לחשוב בה 2,400 דונם, כל חלק בן 120 דונם, ובשטר המכירה של ח"י [חי עבו] כתוב כשני אלפים ושתי מאות דונם)" (איס"ה A11-001, מכתבי רוזנבלום-אוסף סלוצקי, מסמך 86).

538. החל מחודש ניסן נשלחו נציגים מהאגודה לאיתור קניית הקרקע. ככל הנראה באב הוחלט על הקנייה, ולכן, כנראה, נקבע יום העליה על הקרקע לט"ו באב תרמ"ג, אולם בפועל נקנתה האדמה בכסלו תרמ"ד (ראו המקורות בהערה הקודמת וכן במכתב רב"מ רוזנבלום לש"ה ברגמן, מה' בכסלו תרפ"ז (סה"ל V55/1)). המקורות מזכירים סכומים שונים שהוצאו על קניית הקרקע. הסכומים נעים בין 8,000 פרנק ל-13,200 פרנק. חלקם כוללים גם הוצאות שנילוו לקנייה. הסכום המדויק כנראה שנקבע כתשלום למוכר היה 9,780 פרנק. מהם קיבל המוכר בעת המכירה 8,780 פרנק, כשהקונים משיירים אצלם 1,000 פרנק מתוכו עד סידור הקנייה ברשויות (כתבים, 670; מכתב רב"מ רוזנבלום, סה"ל V55/1; פירוט חשבונות של ר' ליב רובין, סה"ל V55/13).

539. מסמך בית הדין בצפת מב' בסיון תרמ"ד (לעיל הע' 536); פינס פירט בתרמ"ה שמדובר ב-7 משפחות, שמנו 33 נפש (כתבים, 670). ראו בדומה בכנסת ישראל, א (תרמ"ז), 'דורש לציון', עמ' 1000) ושכמו כן הצטרף למושבה פועל יהודי, עם אשתו ושתי בנותיו.

540. מקור אחד מצייין: 6,000 נטיעות ובהם עצי אתרוג ו-1,100 זיתים (ספר מזריטש, עמ' 105).

541. כתבים, 670. פינס שביקר במושבה בסיון תרמ"ה ציין שם ש"כל הנחלה תעבד על ידי אריסים מן הפלחים לחומש, לששה פדנים מהם נתנו בני המושבה גם השורים והזריעה ויקחו שלש רבעים. הגן נחרש

היה פורה מאד, מסוקל מאבנים ומשופע במים, מצבה של המושבה היה קשה ביותר, וזאת בעיקר בשל מצבה המשפטי המסובך. המכירה נעשתה בבית דין יהודי, ומסיבות שונות עוד לא סודרה בערכאות. ניסיונות התושבים להאיץ את הרישום מול הרשויות, הביאו לתוצאה הפוכה, וכמעט הביאו לגירוש המשפחות מהארץ. ניסיונות חובבי ציון לקדם את הסדרת הקרקע לא הגיעו לידי מימוש.⁵⁴² בנסיבות אלו, הקרקע לא נרשמה עדיין בטאבו, והנחלה לא הייתה מובדלת מנחלת הערבים, דבר שפגע הן באפשרות להשיג אישורי בנייה והן באפשרות ההשקעה בקרקע ובפרט במטעים, שקמלו ברובם, "כי אם יטעו על איזה חלק ובא אחרי כן השכן הערבי ויאמר שהחלק הזה לו, הוא, ואם כן גם הנטיעות שלו הם".⁵⁴³

בהעדר אישור לבנות בתים על האדמות, נאלצו רוב בני המשפחות להתגורר בצפת, והעובדים התגוררו בעיקר במבנה הבודד שבשטח המושבה. במהלך שנת תרמ"ו עברו המשפחות להתגורר במושבה עצמה ב'חושות' רעועות עשויות קנים. 9 המשפחות הנתרות מן הקונים (שבכעלותם היו 9 פדאן (כ-1,200 דונם), שהיוו 13 חלקות) החליטו שלא לעלות ארצה, ומשפחה אחת עזבה. בשנת תרמ"ו נמצאו במקום 6 משפחות בלבד, ואליהן הצטרפו 2 בחורים שהגיעו מבסרביה.⁵⁴⁴ במקביל, הלך ופחת הסיוע שקיבלו

על-ידי פלחים ויעבד בידי בני המושבה עצמם". שינוי יחול בנושא זה בשנים הבאות, בנוגע ל-7 הפדאנים של האיכרים של המושבה, אך לא בשאר החלקות של הבעלים הנעדרים.

542. מתברר שסידור הטאבו התעכב כי הרשויות העלו את מחיר של הרישום על הקרקע, ובמקום לדרוש תשלום של 480 פרנק, שהיוו 5% ממחיר הקרקע הרישום בקניין, דרשו הרשויות 2,880 פרנק, לאור שומה חדשה שערכו לצורך גביית מסי הקרקע. המוכר רצה כנראה לפעול להורדת המס, אולם יחסים עכורים שהיו לו עם המושל גרמו לו לשיהוי בעניין. הקונים מצדם החלו לחשוש שהמוכר עשוי לנשלם מן הקרקע ולהשאיר על שמו, ופנו בעצמם לרשויות לרשום את הקרקע על שמם, על סמך תעודות מזויפות שהעידו שהם תושבים עות'מאנים מזה שנים עשרה שנה. המושל ניצל את הפניה לפגוע במוכר וטען אצל ממנוי שהרב עבו מכר אדמה לעולים מרוסיה, דבר שכמעט הוביל לגירושם, אלמלא התחלף המושל. רי"מ פינס נשלח בסיון תרמ"ה על ידי חובבי ציון לטפל בסוגיית הרישום. הוא פעל לרשום את האדמות על שם הרב הילדסהיימר, שעל שמו קיבל הרשאה כבר לרישום אדמות גדרה. הוא דיווח שעלות הרישום יחד עם הוצאות על רישום הגבולות וחלוקת האדמה וקבלת היתר בניית בתים, יגיעו ל-5,000 פרנק, נוסף ל-1,000 פרנק שיתן המוכר לשם כך, אולם למעשה לא קיבל אישור על כך (כתבים, 670; לילינבלום, דרך לעבור, עמ' 36-35).

543. לילינבלום, שם, עמ' 74.

544. לילינבלום, שם, עמ' 49-50, 74; חבצלת, ט"ז באייר תרמ"ו (21.5.1886), עמ' רסא; הצפירה, י"ח בסיון תר"ן (6.6.1890), עמ' 485; הרוזן, חזון, עמ' 241-242; אהרנסון, הבארון, עמ' 59. דיווח מחשון תרמ"ז (אוקטובר 1886) מצייין שביסוד המעלה 8 משפחות, 1,000 זיתים ואלף עצי פרי שונים (המליץ, י"ט בכסלו תרמ"ז (16.12.1886) עמ' 2087). גרשון ליב הורוויץ תיאר את ביקורו במקום ב"ז בטבת תרמ"ז (13.1.1887) וציין קיומו של גן בשטח של 3.5 הקטר ובו עצי אפרסק אחדים, עצי זית, 300 עצי אתרוגים

המשפחות מהאגודה. סיוע מסוים קיבלו המתיישבים ממשפחת עבו ומלורנס אוליפנט. לאחר ועידת חובבי ציון בקטוביץ הם החלו לקבל סיוע מחובבי ציון, ואף גויס כסף כדי להסדיר את מעמדה החוקי של המושבה.⁵⁴⁵ כן הסתייעה המושבה בחברת 'עזרא' מגרמניה, אולם הסיוע לא היה מספק ומצבה המשפטי והמבני של המושבה לא השתנה. יכול שנת תרמ"ו היה מבורך, אולם למרות זאת מצב התושבים היה כבי רע. הם שקעו בחובות למלווים בצפת וחסרו כסף לקניית שוורים וצרכים נוספים. מי שהחל לסייע יותר ויותר היה הברון רוטשילד,⁵⁴⁶ אך גם בשנת תרמ"ז המשיך מצבה של המושבה להיות קשה. כאשר "בתים אין להם, רפתים ובתי תבן אין להם, ואלה הסכות אשר עשו להם מקנה וסוף מלבד אשר אין בכח איש אירופא לשבת בהן בארצות החמות הללו, עוד הם כל הימים בפחד מאש פן תצא ותשרוף את כלם, כאשר קרה להם אסון בשנה שעברה".⁵⁴⁷ במהלך החורף נזרעו יכולי חורף, בפחות ממחצית משטח המושבה,⁵⁴⁸ כדלהלן:

נתונים על זריעה ביסוד המעלה - טבת תרמ"ז ⁵⁴⁹					
האיכרים	חיטה	שעורה	פול	כוסמין	עדשים
6 מתיישבים	455 מיד ⁵⁵⁰ (= 5,596 ק"ג)	205 מיד	125 מיד	65 מיד	25 מיד
2 בחורים מסרביה	64 מיד (787 ק"ג)	24 מיד			2 מיד
התכנון לקיץ: יזרע כל כ-5-6 הקטר תבואות קיץ כמו חימצה					

וכי בכוונת המתיישבים לנטוע עצים נוספים. וכי רק 4 משפחות מן האגודה עלו ארצה, ולמושבה הצטרפו 2 בחורים מבסרביה (כנסת ישראל, א (תרמ"ז), 'דורש לציון', עמ' 1000). שניים אלו מוזכרים גם בזיכרונות פוחצ'בסקי, מהתם להכא, עמ' 148. בנוסף הוקמה שם משתלה ראשונית על יד גנן הברון בראש פנה (ראו להלן הע' 554).

545. ראו לילינבלום, שם; המליץ, כ"ו בתמוז תרמ"ו (29.7.1886), עמ' 938.

546. כבר בקיץ תרמ"ה (1885) קיבלה המושבה סיוע מסוים מפקידי הברון בזכרון יעקב ובראש פנה, ובאביב תרמ"ו (1886) פרע שייד, בביקורו בארץ, את חובות המתיישבים למלווים מצפת ומימן קניית בהמות בסכום כולל של 4,550 פרנק. כמו-כן נתן שייד תמיכה אישית למתיישבים, שהגיעה בערב פסח תרמ"ו, והודיע שיסייע בנושאים שונים (אהרנסון, הבארון, עמ' 62 ובמקורות שציין שם בהע' 77; הצבי, ט"ו בסיון תרמ"ו (18.6.1886) עמ' קכט; המליץ, כ' בתמוז תרמ"ו (23.7.1886), עמ' 887; הצפירה, כ"ו בתמוז תרמ"ו (29.7.1886), עמ' 4).

547. הצפירה, ב' באב תרמ"ח (23.7.1888), עמ' 4.

548. הורוויץ ציין ש"מששה עשר האפדנים [=פדאנים] אשר על אחוזת הקולוניסטים", 7 מעובדים בידי המתיישבים וה-9 הנותרים מוחזקים עדיין בידי הערבים (כנסת ישראל, א (תרמ"ז), 'דורש לציון', עמ' 1000).

549. שם.

550. הורוויץ ציין שם שמיד שווה בערך למשקל כ-30 ליטרא וכ-0.75 פוד. לפי זה מיד = כ-12.3 ק"ג. וראו לעיל הע' 65.

האיכרים ציינו כי הם מצפים אמנם ליכול בינוני מבורך,⁵⁵¹ אולם משכורתם תהיה מועטה, כי בהעדר מקצרות עבודתם נעשית מאד לאט,⁵⁵² ובהעדר עגלות, הם נאלצים לשכור את הערבים עם גמליהם לאיסוף התבואה כשדגן רב הולך על התשלום לערבים וכמאכל לגמלים אשר "לא ידעו שבעה" "ולחמנו לנגדנו זרים אוכלים אותו ואין מוחה בידם".⁵⁵³

שינוי משמעותי ראשון חל במצב המושבה, כאשר בעת ביקורו של הברון בארץ בקיץ תרמ"ז הוא הסכים לסייע משמעותית גם ליסוד המעלה. כבר באותה שנה נפתחה במקום משתלה ותחנת ניסיונות בנייהול הגנן של ראש פנה ובניהול בפועל של שלושה עוזרי גננים שעברו לגור במקום. המתיישבים, יחד עם עשרות צעירים מצפת ומטבריה, הועסקו במשתלה כפועלים שכירים וכך התפרנסו בדלות מן החקלאות, במקביל לתמיכה שהחלו מקבלים התושבים מפקידי הברון.⁵⁵⁴ במהלך חורף תרמ"ח ניטעו במקום עוד כ-25,000 עצי פרי שונים ו-1,200 גפנים, ודובר על נטיעות עתידיות רבות, שיספקו עבודה ליותר מאלף איש.⁵⁵⁵

באביב תרמ"ח, הצליחו חובבי ציון, בעזרת הפקידות בראש פנה לרשום את אדמות יסוד המעלה ברשויות על שם דוד אריה, מורה בבית ספר כי"ח בירושלים.⁵⁵⁶ באביב

551. ניתן להעריך שהכוונה לשהה שערים חיטה כלומר כ-2,730 מיד (=16,380 ק"ג) ששוויים כ-5,450 פרנק ברוטו.

552. הם ציינו שלשכור לשם כך פועלים ערבים לא רק שאין להם כסף, אלא שגם הדבר אינו משתלם, כי הנוהג הערבי הוא שהבנות והנשים הערביות מלקטות בזמן הקציר הרבה חיטים למאכל ביתם (כל אחת 1 מיד ליום לפחות) וזאת כדי להתחמק ממתן מס המעשר על יכול זה.
553. שם.

554. למעשה, כבר בשנת תרמ"ו החלה הפקידות בראש פנה לשתול בשטח הגן שתילים ניסיוניים, כמו סרפד לצרכי ייצור חוטי אריגה. ראו דיווחם של פוחצ'בסקי (מהתם להכא, עמ' 145) והורוויץ (כנסת ישראל, שם), שהובאו באותה עת כגננים לזמנים קצובים ליסוד המעלה ובשנה אחר כך הועברו ליסוד המעלה בקביעות, יחד עם משה ורהפתיג-אמיתי. השניים הראשונים הועברו ערב השמיטה לראשון לציון (פוחצ'בסקי, שם, עמ' 158-159).

555. הצפירה, ט"ז באייר תרמ"ח (27.4.1888), עמ' 5. ראו גם דיווח מא' בשבט תרמ"ח שציין שבמצוות הגנן דיהה מראש פנה נעשו הכנות לשתילת נטיעות מדמשק, לצורך נטיעתם אחר כך בראש פנה, כיוון שהמרחק מדמשק לראש פנה הביא לייבוש השתילים שהגיעו לראש פנה (שם, י"ט בשבט תרמ"ח (1.2.1888), עמ' 3).

556. דוד אריה, היה בן למשפחה ספרדית ירושלמית, וגיסו של נסים בכר. על שמו נרשמו גם אדמות הברון בקסטינה (ראו אהרנסון, הבארון, עמ' 158). כבר בשנת תרמ"ו (1886) גייסו חובבי ציון 8,000 פרנק, רובם מכמה אנשים אמידים, לשם הסדרת הקרקע באמצעות פקיד הברון בזכרון יעקב, ליאון וורמסר, ובמקביל גייסו 3,500 פרנק לשם קניית 13 החלקות של הבעלים הנעדרים (לילינבלום, דרך לעבור, עמ' 50). בפועל, הוסדר הרישום רק באייר תרמ"ח (מאי 1888) על ידי פקיד הברון בראש פנה, בן-שימול, לאחר מאמצים

תרמ"ט חולקה האדמה בין יסוד המעלה לערבים. מציאות חדשה זו סללה את הדרך, במהלך שנת תר"ן (1890), לקבלת היתרי בנייה ולבניית בתים במושבה, ולמעבר המושבה לחסותו של הברון, כשחלק נכבד מהשטח מיועד לשם הקמת חממות ולגידול פרחים.⁵⁵⁷

סוגיית השמיטה ביסוד המעלה

ביסוד המעלה יצאו האיכרים לעבוד גם בשנת השמיטה, בשדות התבואה, כפי שדווח אחד מתושבי ראש פנה, לאחר השמיטה:

בעת אשר כל הקולוניסטים בשאר המושבות קצרו קצרים ע"י ערביים, כי כן באה הפקודה מפאריז עפ"י החלטת הרב הגאון הר"ר יצחק אלחנן נ"י, גם קבלו תמיכה מהנדיב לשלם שכר הקצירה, בני "יסוד המעלה" חרשו וזרעו וגם קצרו בידיהם ולא ע"י אחרים, כי אליהם לא הגיעה הפקודה, כי לא עמדו עוד תחת חסות הנדיב ולא היה להם שום תמיכה מאיזה מקום לשכור ערביים, ולא מצאה ידם לשלם שכר עבודה לזרים, אשר נוסף על השכר יקח לו לקט שכחה ופאה חוץ מה שיגנוב ויקלקל, כידוע לבקאים בדבר; לכן היו מוכרחים לקצור בעצמם וה' צוה להם את הברכה בשנה העברה, די והותר לכלכל ביתם גם בשנה הנוכחית.⁵⁵⁸

בנוסף לכך, נעשו פעולות משמעותיות במשתלה שנוהלה על ידי הפקידות. כאמור, ערב השמיטה, הורחב מאד שטח המשתלה שבגן המושבה, ומתברר שגם במהלך השמיטה נעשו שם פעולות חקלאיות משמעותיות. כמו כן, הוחלט ערב השמיטה על ידי הברון לבסס חלק נכבד ממושבותיו על גפנים ממינים משובחים. לצורך כך דאג האגרונום

רבים (כתבים, 1172; המליץ, י"ח בסיון תרמ"ח (28.5.1888), עמ' 1004). לצורך הרישום לא הספיקו 8,000 הפרנקים שהקצו חובבי ציון ובן-שימול גייס לשם כך כסף נוסף (כתבים, 1211).
 557. בן שימול ציין (כתבים, שם) שעדיין יש לחלק את האדמה בין היהודים לערבים. חלוקה זו נעשתה בניסן תרמ"ט (הצבי, י"א בניסן תרמ"ט (12.4.1889) עמ' סח), לאחר מינויו של אוסוביצקי כפקיד ראש פנה בראשית תרמ"ט. אוסוביצקי החל לשמש כנציג חובבי ציון ביסוד המעלה ולפעול לפרעון חובותיה. במהלך שנת תרמ"ט נערך משא ומתן עם פקידי הברון, בנוגע ל-13 החלקות של הבעלים הנעדרים. בסופו של דבר, בראשית תר"ן, הועברו החלקות לבעלות הברון, כשבתמורה מקבלים חובבי ציון לבעלותם את 1,600 דונם אדמות הברון בקסטניה, כשהברון תומך בכלל המתיישבים ביסוד המעלה (המליץ, כ"ט בתשרי תר"ן (24.10.1889), עמ' 1; מכתב ר"מ פינס לאברהם גרינברג מיום ו' בתשרי תר"ן (1.10.1889) (כתבים, 1391). הברון אף הורה לאוסוביצקי לרכוש אדמות נוספות בקרבת יסוד המעלה, דבר שהגיע לידי מימוש רק בשנות ה-90 (אהרנסון, הבארון, עמ' 91).
 558. המליץ, ט"ז בשבט תר"ן (6.2.1890), עמ' 3. וראו גם הדיווח בהצבי, ג' בטבת תרמ"ט (7.12.1888) עמ' לב, ש"רבים מאכרי היהודים, בראש פנה, זכרון יעקב, יסוד המעלה, ראשון לציון" יצאו לעבודתם.

הצרפתי ארמן להבאת שתילי גפנים צרפתיים משובחים מהודו.⁵⁵⁹ השתילים, שחלק נכבד מהם התייבש, הובאו ארצה בשנת תרמ"ט (1889) לאחר זמן הנטיעה, ולכן לא נשלחו מיד להרכבתם במושבות, אלא נשלחו למשתלה ביסוד המעלה, כדי להרכבתם, לצורך הרכבתם בגפני המושבות לאחר השמיטה. מי שטיפל במלאכה זו היה הגנן משה ורהפטיג-אמיתי, שהצליח להציל מכל מין ומין כמה זמורות ולהרכבתם בכמות גדולה מאד.⁵⁶⁰ בנוסף לכך הגיע לארץ מפרזו באביב תרמ"ט, הגנן ארמן, והביא עימו מאות אלפי שתילים של עצי פרי שונים "לטעת אותן בהגן אשר להנדיב" ביסוד המעלה, פעולה שהיו שותפים לה עשרות פועלים מצפת.⁵⁶¹

559. ראו לעיל שער רביעי, הע' 84.

560. פוחצ'בסקי, מהתם להכא, עמ' 308-309. פוחצ'בסקי, נשלח בשבט תר"ן להביא את הזמורות למושבות יהודה לצורך הרכבתן שם (שם, עמ' 213-218, 309). דיווח משנת תר"ן מציין ש"בזו השנה הוציאו והובילו מגן הזה לערך שנים עשר אלף לנטיעות גפנים לנטעם בשארי המושבות" (חבצלת, י"ט באייר תר"ן (9.5.1890), עמ' ריח).

561. המליץ, י"ד באייר תרמ"ט (15.5.1889), עמ' 3. דיווח מכ"ז בסיון תרמ"ט על עבודת פועלים מצפת ביסוד המעלה, מטעם פקיד הברון בראש פנה אוסוביזקי (המליץ, כ"ג בתמוז תרמ"ט, 22.7.1889, עמ' 2). באופן דומה דיווח כתב מצפת שליסוד המעלה הובאו 40 פועלים מצפת "לעבוד שמה את עבודת כרם-חמר הנעשה ברצון הנדיב", וכי כמה שבועות אחר כך הובאו מפרזו שתילים שונים של עצים ופרחים, כשהפועלים הנוטעים מקבלים 30 פרנק לחודש ואף נשמע שלאחר שנתיים יתאכרו אלו שיעבדו בחריצות (העברי, י"ב באב תרמ"ט (9.8.2889), עמ' שנז).